

вперед незвіданими шляхами. Йдемо з справді революційним розмахом, штурмуючи нові й нові рубежі, піднімаючись на нові висоти. Один з таких рубежів — завдання, які поставить сьогоднішній Пленум. Завдання, як ми всі розуміємо, складні і відповідальні. Але у нас немає і не може бути сумніву, що й цей рубіж в будівництві комунізму буде успішно взято!»⁴⁵. Однак життя сказало: «Ні!». Рубіж взяти не вдалося.

Негативний досвід реалізації Продовольчої програми свідчить, що тільки через обмеження втручання держави регулятивною і координуючою функцією, зміну відносин власності і надання можливості людям ініціативної і відповідальної праці на себе, а отже, і на державу — тільки цим перевіреним людством шляхом можна прийти до цивілізованого і заможного життя і до розв'язання продовольчого питання. Десятиліття змарнованої праці має стати уроком для України на майбутнє.

Одержано 20.11.91.

Автор предприняла попытку на основе анализа известного документа и его сопоставления с объективными законами развития общества и реальной действительностью выявить комплекс причин неэффективности функционирования агропромышленного комплекса.

⁴⁵ Продовольча програма... — С. 22.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Центральна Рада та українізація армії

Розкривається суперечливість процесу українізації армії влітку — восени 1917 р., з'ясовуються причини недостатньої підтримки з боку керівників українського національно-визвольного руху добровільних формувань «Вільного козацтва», висловлюються міркування з приводу масштабів українських збройних сил, їх морально-бойових якостей.

У червні 1917 р. Тимчасовий уряд направив у Київ для переговорів з Центральною Радою делегацію у складі І. Церетелі, О. Керенського, М. Терещенка. Переговори були схожі швидше на диктат сильнішої сторони, ніж на рівноправну розмову. Міністри відмовились іти на зустріч з широким складом Центральної Ради, поки не нав'язали свою волю її керівництву (М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра). Причому досягнуто угоду, за оцінкою М. С. Грушевського «результат торгу», мали без будь-яких змін затвердити пленум Центральної Ради і Тимчасовий уряд. Церетелі запропонував повторити на Україні у більш широкому масштабі «кавказький експеримент» — створення крайового органу з представників усіх національностей, які тут проживають. Однак Центральна Рада брала зобов'язання рішуче заявити, що із створенням такого органу припиняться всілякі спроби самочинного здійснення автономії України, аж до Установчих зборів. В результаті триденних дискусій (28—30 червня), перенесених врешті-решт і на засідання Ради, з'ясувалося, що і Рада в цілому приймає запропоновану І. Церетелі декларацію, яку слід було оголоси-

ти як універсал Центральної Ради після затвердження Тимчасовим урядом¹.

Тут стався новий конфуз. Тимчасовий уряд відкинув і цей текст декларації, з яким його ознайомив по телефону Церетелі. Міністри-кадети взагалі пригрозили, що вийдуть з уряду, якщо декларація буде оголошена у представленому вигляді. Тоді В. Винниченко знову прийшов на засідання Центральної Ради і умовив тих, хто зібрався, все-таки затвердити декларацію, оскільки Церетелі бере на себе зобов'язання провести голосами соціалістів розроблений документ, якщо кадети і вийдуть в результаті з уряду. Під особисту відповідальність В. Винниченка Рада схвалила декларацію. Тим часом після додаткових зусиль В. Винниченка та І. Церетелі декларація була представлена Тимчасовому уряду і голосами міністрів-соціалістів 2 липня схвалена. У відповідь міністри-кадети Мануйлов, Шингарьов і Шаховський подали у відставку, викликавши урядову кризу.

У декларації Тимчасовий уряд визнавав Генеральний секретаріат вищим органом для керівництва крайовими справами на Україні. Склад секретаріату мав затверджуватись урядом за згодою з Центральною Радою. Остаточне розв'язання питання про автономію України відносилось до компетенції Установчих зборів. Значне місце у документі відводилось військовому питанню. «Тимчасове правительство,— говорилося у декларації,— узяючи необхідним зберегти під час війни бойову єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації і команди, як, наприклад, зміни в сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання командних прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим Правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську — через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливий з технічного боку і не порушить боевої сили армії»². Таким чином, хоч і з застереженнями, Тимчасовий уряд вперше офіційно дав згоду на створення українських військових підрозділів.

Одержавши з Петрограда повідомлення про прийняття декларації, Українська Рада обнародувала свій Другий універсал. Він вважався багатом в чому кроком назад у порівнянні з першим, оскільки задля досягнення компромісу з Тимчасовим урядом Центральною Радою змушена була прийняти його умови. Однак щодо військових формувань — Другий універсал означав певне просування вперед. Він конкретизував положення урядового документа: «Що торкається комплектування українських військових частин, то задля цього Центральною Радою матиме своїх представників при кабінеті Військового міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Главнокомандуючим, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню військового міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії»³.

Можна було чекати, що документи як уряду, так і Ради нададуть нового імпульсу українізації армії, а Українська Рада кінець кінцем

¹ Грушевський М. Спомины // Київ.— 1989.— № 10.— С. 140—145. Щоправда, угода була схвалена 100 голосами проти 70 при великій кількості тих, хто утримався. В рішучу опозицію до угоди стали члени УГВК, які кілька разів залишали засідання, проводили власні наради. Очевидно, не останню роль тут відіграло і те, що делегація комітету не спромоглась в ході затяжних переговорів з О. Ф. Керенським домогтись дозволу на українізацію частин армії (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 143, 147; Киевская мысль.— 1917.— 1 июля.— № 160).

² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Т. 1.— Відень, 1921.— С. 93—94.

³ Літ. Україна.— 1990.— 22 берез.; Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.— С. 23.

на законних підставах буде форсувати створення українського війська. Та цього не сталося. Саме в цей час українізація армії зазнала серйозного збою. Під час червневого наступу на Південно-Західному фронті, що розпочався 18 червня 1917 р., головною ударною силою були 6, 17 і 41 армійські корпуси. Їх і визначили для українізації. Та, зазнавши величезних втрат під час тернопільського прориву, ці частини потім змушені були відступити. Генеральний комітет направив в цей час на їх поповнення біля 30 тисяч солдат-українців і звернувся до Тимчасового уряду, щоб армійським наказом ці корпуси були-таки визнані українськими. Однак, у відповідь було заявлено, що слава полків належить всій російській армії, а для українізації визначають інші корпуси. Генеральний комітет розпорядився зупинити 138 ешелонів, що направлялись на фронт. Якийсь час понудьгувавши на залізничних коліях, зневірившись у своїй корисності, солдати почали роз'їжджатись по домівках, просто дезертирувати⁴.

Липневі події значно загострили ситуацію в країні, привели до посилення позицій правих сил. Особливого забарвлення протікання кризи набуло в Україні, передусім в Києві. Сталося так, що саме на момент прийняття Другого універсалу випало солдатське заворушення, що дістало гучного розголосу як «виступ полуботківців». Незважаючи на те, що цю подію не обминав жоден історик, який аналізував розвиток революції в Україні в 1917 р., тут залишається дуже багато неясного. Брак документів (можливо, про це хтось своєчасно потурбувався), непослідовність, непередбачуваність поведінки і самих полуботківців, і тих, хто мав до цієї справи відношення⁵, не дають змоги однозначно передати і оцінити хід подій*.

На початок липня на розподільчому військовому пункті у с. Грушки близько Києва зібралось біля 5 тис. солдатів-українців (значна частина їх прибула з Чернігова). Серед бранців були й явні дезертири, навіть карні елементи. Їх хотіли негайно відправити на фронт, але вони заявили, що не рушать з місця, поки не одержать дозволу сформуватися в окрему військову частину, а саме, в полк ім. гетьмана П. Полуботка. Цю ідею, за свідченням учасників подій, висунули представники Українського військового клубу ім. П. Полуботка в Києві, зокрема, поручик М. І. Міхновський (очевидно, на зразок плану організації полку ім. Б. Хмельницького, який в цілому успішно здійснився в квітні 1917 р.).

Розглянувши 4 липня вимоги полуботківців, які під впливом агітаторів чимраз дужче висловлювали бажання залишитися в Києві «боронити волю України», Центральна Рада спорядила до них делегацію (В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Петлюра, О. Шульгин та ін.). Однак солдати дуже прохолодно зустріли останніх і відмовились виконати рішення Української Ради та її Генерального комітету про негайний виступ на фронт. Військові власті домагались того ж, відмовившись видати солдатам зброю, спорядження, їжу, ліки тощо. Не зваживши на умовляння емісарів Центральної Ради, більша частина полуботківців приступила до виконання наміченого їм проводирями плану**. Намічено було захопити всі найважливіші пункти Києва, в

⁴ Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик.— 1967.— № 3—4. (15—16).— С. 73.

⁵ Грушевський М. Назв. праця.— С. 134—136, 146—148.

* Найдетальніше і найпрофесійніше це виглядає у праці Д. Дорошенка: Історія України.— Т. 1.— С. 364—369.

** Такий план (документ) одержав через російську контррозвідку П. Мілюков, зміст якого він виклав у праці «История второй русской революции».— Т. 1., в. 2.— София, 1922.— С. 80—81. Д. Дорошенко ставиться до інформації П. Мілюкова з певною пересторогою (Назв. праця.— С. 365), інші автори цілком йому довіряють як істинному (З баразький С. Крути.— С. 52—53). З посиланням на періодику 1917 р. вважали, що такий план існував і дослідники 20-х років (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 153—154).

першу чергу Печерську кріпость і Арсенал, Київську Раду робітничих депутатів, Штаб Київської військової округи, товарну станцію, державну скарбницю і банк, головну команду міліції, мости на Дніпрі, адміністративні будинки тощо. Мотивувались ці дії так: «...Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. По проголошенні I Універсалу (ми II Універсалу не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Ц. Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Ц. Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті...»⁶ І суть, і стиль документу, і характер передбачуваних дій мають досить підстав, щоб погодитись з міркуваннями про те, що виступ полуботківців ініціювали «самостійницькі» елементи в Українському військовому клубі, Генеральному комітетові і самій Центральній Раді (М. Міхновський, Лук'янів, Павелко, Горемика та ін.).

Захопивши 5 липня вночі зброю в казармах I-го запасного Українського полку, полуботківці рушили до Києва. Дорогу їм спробували заступити богданівці, але не спромоглися зробити цього, причому частина богданівців перейшла на бік заколотників (за деякими відомостями їх командир, полковник Ю. Капкан, був у курсі справ змовників, але не пристав до них, грав у подіях подвійну роль)⁷. Полуботківці захопили штаб міліції, заарештували її начальника а також коменданта міста, роззброїли юнкерів, зайняли інтендантські склади, розгромили помешкання полковника Оберучева, спробували захопити скарбницю й банк, затіяли перестрілку з юнкерами і солдатами 2-го запасного понтонного батальйону, висланих проти них Штабом округи.

Тим часом прийшли повідомлення про розстріл демонстрації в Петрограді*. І Генеральний військовий комітет уже ранком ухвалив вжити рішучих заходів проти полуботківців, а полковник Ю. Капкан, мобілізувавши увесь Богданівський полк, посилений кулеметною ротою, приступив до повернення захоплених повсталими пунктів. Причому у більшості випадків це відбувалося під виглядом зміни варті. Майже не чинили полуботківці опору і проти їх роззброєння, хоч частину рушниць, боеприпасів і навіть кілька кулеметів вони захопили з собою у Грушки. Центральна Рада повідомила в Петроград про ліквідацію виступу⁸, розповсюдила по Києву спеціальну відозву з цього приводу. Тим часом робились зусилля, щоб змусити полуботківців повернути захоплену зброю і якомога швидше відправити їх залізницею з передмістя Києва. Для проведення переговорів солдати направили до Центральної Ради делегацію, яку спочатку заарештували, а після звільнення втягли у затяжні дебати. Делегати згодились на все, аби їх відправили на фронт окремою частиною. На той момент полковник К. Оберучев віддав наказ силою обеззброїти полуботківців і відправити на фронт, що й було здійснено. При цьому трьох солдат було вбито, багатьох побито і пограбовано, декого заарештовано (звільнено потім аж у жовтні, після повстання у Петрограді). Очевидно, саме у зв'язку з цими подіями В. К. Винниченко і С. В. Петлюрі вдалося домогтися покарання — відправки з Києва до одного з штабів на Ру-

⁶ Цит. за: Дорошенко Д. Історія України.— Т. I.— С. 366.

⁷ Там же.— С. 367.

* К. Оберучев намагався пізніше довести, ніби між виступом полуботківців і виступом солдатів Петроградського гарнізону був тісний зв'язок (Оберучев К. Воспоминания.— Нью-Йорк, 1930.— С. 289), але його слова не знаходять підтвердження.

⁸ Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 5—6.

мунському фронті М. І. Міхновського⁹—серйозного опонента у справі українізації армії, військового будівництва в цілому та й шляхів будівництва української державності взагалі*.

Щодо позиції Центральної Ради, її керівництва у справі українізації армії вельми промовистий є епізод, який наводить в своїх мемуарах М. С. Грушевський. 4 липня до нього з'явилась депутація від ешелону, що прямував з Саратова на фронт. Солдати ешелону—українці оголосили себе полком ім. М. С. Грушевського і просили Голову Центральної Ради прийняти від них парад. М. С. Грушевського бентежила не лише делікатність прохання щодо найменування частини, а й перспектива відмови солдат їхати на фронт. Після певних вагань він згодився прийняти парад лише за твердої умови, що солдати негайно відправляться на фронт¹⁰. Ці події були досить показовими. Процес українізації військових сил відбувався знизу. Центральна ж Рада, кинувши у маси притягальні лозунги національного відродження та згуртування, домагалась легітимізації цього процесу, вкотре виявила непослідовність, не зважилась спертися на підтримку власного населення, примножити тим самим свою силу, авторитет. Вона, як не дивно, продовжувала більше прислухатись до позиції Тимчасового уряду. Останній же по-своєму, по-великодержавницьки сприймав коливання Ради, дуже реалістично розраховуючи, що без належної фізичної сили, без збройної опори Українська Рада не складає серйозної загрози, не зможе протистояти грубому натиску, змушена буде згодитися з тим, що їй буде продиктовано з Петрограда.

Підтвердженнь цьому чекати довго не довелось. Уже наприкінці липня розігрались трагічні події з Першим Українським козацьким полком ім. Б. Хмельницького. Після свого сформування полк не відправився на фронт, як це планувалося спочатку. Не останню роль тут відіграло те, що Центральна Рада, не маючи більше військової сили, не поспішала віддаляти його від себе. Полк став «більшом на оці» військовому начальству¹¹ і навколо нього, та і в Києві взагалі, стали нагнітатися пристрасті. Так, командуєчий Київської військової округи полковник К. Оберучев на противагу проханням Ради надіслати до Києва кубанських козаків-чорноморців (можна було розраховувати на прихильність останніх до українців), став стягати сюди донців і кірасирів¹². Навіть військовий міністр О. Ф. Керенський під час переговорів у Києві вимагав відправки богданівців на фронт, підбурюючи Центральну Раду до рішучих дій натяками на те, що українські козаки вже нікого не послухають. Коли ж була досягнута угода з Тимчасовим урядом, Українська Рада зважилась відправити богданівців на фронт. Призначили урочистості, посвятили прапора, відслужили молебінь і надвечір 26 липня перший ешелон українських солдатів (командував ним Ю. Капкан, оскільки Д. Путника-Гребенюка за наказом полковника К. М. Оберучева, тодішнього комісара Тимчасового уряду при Штабі Київської військової округи ще в квітні заарештували і відправили на фронт) відійшов від станції Київ-II. На радіощах богданівці здійснили рушничний салют, з яким злилися залпи з Батієвої гори у бік ешелону. Коли поїзд проїжджав повз станцію

⁹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 359; Прохода В. Симон Петлюра, вождь Українського Війська // Военно-научный журнал.— Табор (Варшава).— 1936.— № 28—29.— С. 13.

* З неприкритою ворожістю ставився до М. І. Міхновського Голова Центральної Ради М. С. Грушевський. Їх стосунки виливалися іноді навіть в грубі сутички, а пізніше Михайло Сергійович при кожній нагоді згадував М. І. Міхновського як «нашого» «українського фашиста», безвідповідального авантюриста тощо (Грушевський М. Спогади // Київ.— 1989.— № 9.— С. 110, 111, 124, 133, 134 та ін.).

¹⁰ Грушевський М. Назв. праця.— № 10.— С. 146.

¹¹ Грушевський М. Назв. праця.— № 11.— С. 116—117.

¹² Винниченко В. Відродження нації.— Київ—Відень, 1920.— Ч. 1.— С. 325—328.

Київ-1, в нього почала стріляти міліція, що охороняла залізницю, і патрулі полку кірасирів. Щоправда, обійшлося без жертв. Та коли через годину проїздив другий ешелон, він був обстріляний з обох боків кірасирами і донцями, задалегідь розставленими обабіч колії. Після зупинки поїзда богданівців атакували солдати-великороси з вигуками: «Ми вам покажемо автономію, хохлацькі морди!»¹³ В результаті сутички вбили 16 і поранили 30 українських вояків, обеззброїли старшин, тоді як з протилежного боку ніхто не постраждав. Зброю й майно солдатів пограбували.

Мала Рада, обговоривши інцидент на екстремому засіданні, звернула до військового міністра з вимогою негайно припинити дальшу відправку богданівців, вивести з Києва кірасирів і донських козаків, негайно звільнити з посади начальника Київської військової округи полковника Оберучева. Військове міністерство не задовольнило жодного з цих домагань. А слідство (його очолив генерал фон Ремер), не без втручання того ж таки К. Оберучева, невдовзі констатувало, що «справа по ст. 110 припиняється через те, що винних не знайдено»¹⁴. Вина була покладена перш за все на тих же богданівців, які при від'їзді сильно перепилися і сп'яну без ладу палили в повітря, чому не зашкодили старшини полку¹⁵.

Через три дні після розстрілу влаштували урочисту церемонію поховання загиблих богданівців. 16 трун, вкритих червоною китаїкою, везли на волах, погоничі були одягнені в ошатне українське вбрання. Процесія пройшла через все місто з військового шпиталю на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де монастир відступив їм місце на братську могилу. Вражаючі думки навіяли похорони на Голову Центральної Ради. «Я йшов з іншими членами Ц. Ради,— писав М. С. Грушевський,— в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди — не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже — справляють йому похорони і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас оточувала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти «українську зграю», як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з'ясував, який слаб(к)ий і нездатний до боротьби матеріал було се наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладало, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримувати український рух, Центр(альну) Раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що подіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ся прогноза справдила себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі полки, охрещені такими ефектними йменнями, надлені прапорами, одностроями, шапками і т. д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб

¹³ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 130; Винниченко В. Назв. праця.— С. 328—329.

¹⁴ Нова Рада.— 1917.— 8 верес.— № 133.

¹⁵ Там же.

вичекати, чим скінчиться вся ці історія, і хто кого переможе: українці чи кацапи»¹⁶.

Тим часом, після чергового кількатижневого оббивання порогів, нових приниженень і глумління, Тимчасовий уряд кінець кінцем розглянув представлений Центральною Радою «Статут Вищого Управління України» і 4 серпня 1917 р. ухвалив «Тимчасову Інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні». Документ явно відступав від основних положень досягнутих місяцем раніше угод. Тимчасовий уряд переміщував центр ваги з Ради на Генеральний секретаріат. Останній визнавався «вищим органом Временного правительства по справах місцевого управління Україною»¹⁷, а територія останньої обмежувалась п'ятьма губерніями — Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською. Єдине, що належало Центральній Раді — це представляти уряду на затвердження склад генеральних секретарів. Компетенції останніх, на відміну від пропозицій Української Ради, було значно звужено. У затвердженій урядом структурі не знайшлося місця для секретаріатів військових справ, шляхів, пошти і телеграфу, юстиції і продовольства¹⁸.

За планами Центральної Ради «завданням Секретаріату у військових справах є українізація військ, як у тилу, так, по змозі, і на фронті, пристосування військових округ на Україні, організація їх відповідно до потреб українізації війська»¹⁹. Вилучення ж цього секретаріату із структури урядового органу ще раз продемонструвало дійсні позиції Тимчасового уряду, який після липневих подій вів себе щодо України дедалі зухваліше, довело, що уряд прагнув будь-що не допустити зміцнення сил, які виборювали автономію України. Ясна річ, що за таких обставин державотворчі задуми Центральної Ради не просто ставали проблематичними, вони практично унеможлилювались.

Коли на пленарних засіданнях Центральної Ради обговорювалось питання про ставлення до Інструкції уряду, виявилось величезне обурення ворожістю великодержавників щодо України. (Рішуче засудили Інструкцію, як і ставлення урядових кіл до Першого універсалу Центральної Ради, більшовики Києва, що направили до Ради в цей час своїх представників). Найімпульсивніші промовці, наприклад М. Порш, пропонували оголосити Тимчасовому уряду негайну рішучу боротьбу, «шпурнути інструкцію назад, межі очі уряду». Однак від цих пропозицій довелося досить швидко відмовитись. Поряд з іншими факторами чи не найважливішим було те, що, маючи на своєму боці величезний авторитет і могутні антиурядові настрої у найширшому середовищі українства, ініціатори національно-державного творення завчасно не потурбувалися про формування власних збройних сил — природного гаранту досягнення жаданої мети. І хоч прийнятою резолюцією Центральна Рада не стільки підкорялася Інструкції, скільки полемізувала з нею, засуджувала ставлення уряду до законних і поміркованих вимог українців²⁰, на ділі вона згодилась з тим, щоб формування Генерального секретаріату здійснювалось на принципах і в складі, які відстоював Петроград. При цьому Рада оцінювала ситуацію не як мир, а лише тимчасове перемир'я.

На подання Центральної Ради від 21 серпня Тимчасовий уряд затвердив склад Генерального секретаріату. Питання про секретаря у військових справах не порушувалося, хоч до цього Генеральним секретарем військових справ Рада вже призначила С. П. Петлюру²¹. На

¹⁶ Грушевський М. Назв. праця.— С. 118.

¹⁷ Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 128.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця.— С. 80.

²⁰ Там же.— С. 118—119.

²¹ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. II.— С. 37—38, 41.

думку В. Кедровського, цим було завдано шкоди і діяльності Українського Генерального військового комітету, який теж, до речі, очолював С. В. Петлюра, оскільки військове командування просто перестало зважати на комітет²². Лише в «Декларації Генерального секретаріату України», схваленій Малою Радою 29 вересня, знову порушувалось питання про необхідність затвердження секретарства військових справ з досить обмеженою компетенцією: формування українських військових частин і право на представлення верховній військовій владі на затвердження і звільнення військових чинів у військових округах на Україні і українських військових частинах²³.

Природно, за таких обставин надзвичайно непростим, суперечливим аж до відчаю був морально-психологічний стан керівників українського руху. В. К. Винниченко в своєму «Щоденнику» чесно признавався самому собі у неймовірній плутанині тогочасних думок, настроїв, почуттів: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім, хто читає й не читає їх, видно, що проявів тої влади поки що дуже мало. Панки Кириєнки * тішаться з того, глузують, стараються на цьому ґрунті підкопатись і завалити той фундамент, який з такими труднощами, камінець за камінцем ми складаємо...

Правда, ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державности в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди, і як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок...

А з Півночі вп'ялися в ту владу і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за «єдиную недеміую» владу і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пускається на провокації»²⁴. Остання обставина, думається, теж грала немаловажну роль. Очевидно і те, що, крім врахування об'єктивних факторів (військовий стан, абсолютна перевага на боці Тимчасового уряду тощо), неабияке значення мало те, що Центральна Рада не наважувалась загострювати проблему українізації війська, виходячи зі своїх уяв про федеративний устрій Російської держави і відповідних принципів військового будівництва. Цим же пояснюється і її дещо прохолодне ставлення до випадків самочинної націоналізації війська, які множились з розвитком подій на фронті і були одним з природних виявів наростання демократичних процесів.

Так, певний час Українська Рада дистанціювалася від подій, що розгорнулися в 34-му армійському корпусі VII армії Південно-Західного фронту. Корпус складався з двох дивізій — 104 і 153, частини яких дислокувалися від фронту аж до Білої Церкви. Командував корпусом колишній царський генерал, крупний поміщик П. П. Скоропадський (що само собою додавало певної настороженості у стосунках з демократичними елементами). Та сталося так, що саме йому, нащадкові старовинного гетьманського роду було запропоновано провестися українізацію корпусу, перейменувавши його на I-й Український корпус. І висунув цю пропозицію, а 18 липня 1917 р. видав спеціальний наказ, не хто інший, як Верховний головнокомандуючий генерал Л. Г. Корнілов²⁵. Остання обставина, очевидно, теж певною мірою

²² Кедровський В. Назв. праця.— С. 75.

²³ Нова Рада.— 1917.— 30 верес.— № 150.

* На той час Кириєнко був Комісаром Тимчасового уряду при Штабі Київської військової округи, постійно конфліктував з Центральною Радою на ґрунті українізації військових частин.

²⁴ Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 9.— С. 118—119.

²⁵ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 145, 370.

насторожувала керівництво Центральної Ради. Хоч запідозрювати генерала у якихось політичних інтригах не варто було. З прямолінійністю мислення військового і боєм патріота, який тяжко переживав анархію і розруху на фронті, Л. Г. Корнілов вбачав в українізації один із засобів підвищення боєздатності армії. Щоправда, то був лише швидкоплинний епізод і своєї мети генерал уже прагнув досягнути за допомогою встановлення в країні військової диктатури.

Проте, як би там не було, Л. Г. Корнілов надав поштовху для українізації 34-го корпусу. П. П. Скоропадський, повагавшись деякий час, з ентузіазмом взявся за справу, хоч це привело до гострого вияву суперечностей і навіть конфліктів між військовослужбовцями росіянами і українцями²⁶. Кінець кінцем 34-й армійський корпус став Першим Українським корпусом і почав поповнюватися воїнами запасу, добровольцями, сотнями вільного козацтва, досягнувши загальної чисельності в 40 тис. бійців²⁷ (за даними Д. Дорошенка чисельність корпусу восени 1917 р. складала навіть 60 тис.). Полки 1-ої дивізії дістали спеціальні назви: Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, Стародубський полк ім. гетьмана Скоропадського, Полтавський полк ім. гетьмана Сагайдачного, Чернігівський полк ім. гетьмана П. Полуботка. Старшини (їх особливо бракувало, тому на службі залишалися й хороші професіонали-неукраїнці) одержали відзнаки: блакитні погони з жовтими смугами²⁸.

Восени українізація захопила значною мірою і 6-й армійський корпус XI армії (4 і 16 дивізії) Південно-Західного фронту, особливо 16 дивізію, де було обрано командний склад з українців²⁹. З фронтів, віддалених від України, чи не найбільший розмах українізація набула на Північному (Ризькому) фронті, особливо в XII армії, де служило близько 120 тис. українців (всього на фронті у I, V і XII арміях — 360 тис. українців). Культурно-просвітницька діяльність тут почалась ще навесні 1917 р. Згодом організувалася армійська Рада, а 6 травня 1917 р. в Ризі відбувся з'їзд українців XII армії, що вирішив звернутися до властей з проханням про українізацію 21-го армійського корпусу і про формування в інших частинах українських сотень і куренів. Але належного зв'язку між українцями різних частин армії налагодити не вдалося, спорадичними вони були і з Центральною Радою, яка, на думку солдатів, не виявляла до них великої уваги чи інтересу. В результаті український рух в 136-й пішій дивізії, в 3-й пішій Особливій дивізії і 21-му армійському корпусі лише подекуди вдалося закріпити організаційно, хоч і цього виявилось недостатньо для того, щоб частини діяли як українські і принесли користь справі української державності³⁰. Схожі процеси відбувалися також в 9-му корпусі Західного фронту і 36-му — Румунського фронту³¹.

Загалом же, на корпусному рівні українізація на той час широким масштабів не набула, хоч тенденція до українізації війська вразно виявлялася на всіх фронтах. На рівні менших військових з'єднань також позначалися ті ж загальні тенденції, хоч в одних випадках масштабніше, результативніше, в інших же справа не йшла далі декларацій, зрозумілого вияву політичних симпатій, які не завершилися ще визначеними організаційними кроками і рішеннями. Так, наприклад, в Умані солдати-українці 14-го піхотного резервного полку за-

²⁶ Революционное движение в русской армии. 27 февраля — 24 октября 1917 года // Сб. док.— М., 1968.— С. 346, 356—357. 510.

²⁷ Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 303; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.— Мюнхен, 1958.— С. 36.

²⁸ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 375—376.

²⁹ Революционное движение в русской армии.— С. 512; Шанковський Л. Назв. праця.— С. 22.

³⁰ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність (Каліш). 36.— 4. 1934.— С. 48—61.

³¹ Шанковський Л. Назв. праця.— С. 23.

жадали перейменування їх в Український полк ім. Гонти. В Житомирі один з піхотних полків переіменував себе в Український полк ім. П. Сагайдачного. В Ростові-на-Дону сформувався полк ім. П. Полуботка (5000 солдат-українців). В Саратові сформувався полк ім. Мазепи. В Москві було створено Український запорозький полк³². В інших містах теж оформились полки, батальйони і навіть сотні. Проте активної ролі в наступних змаганнях вони майже не відігравали. На рівні невеликих частин українізація здійснювалась здебільшого самочинно, як реакція на ідею, заклик, проте без організаційного втручання, направляючої ролі українського центру—Центральної Ради. Так, Ю. Науменко пише, що в штурмовому курені (ударному батальйоні смерті) 102-ої пішої дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту ініціатива була цілком за низами: «Мушу зазначити, що цілий цей процес повільного перетворення російської частини в українську відбувся цілком самочинно, без яких-будь наказів згори і навіть без заохочувань чи підтримки українських чинників з Києва»³³.

Слід, звичайно, враховувати, що без серйозної підтримки проводити українізацію в невеликих частинах, з неукраїнським командним складом, в оточенні інших частин, що нерідко з різних причин не симпатизували подібним спробам, було дуже нелегкою справою. Більш ефективно цей процес здійснювався в Києві, де військове міністерство у вересні 1917 р. дало згоду на українізацію запасного гарматного дивізіону, запасного інженерного полку, телеграфної запасної роти, запасного батальйону самокатників і розгортання запасного кулеметного батальйону в український полк двохбатальйонного складу. Обіцяли дозвіл на формування нового запасного піхотного полку і двох кавалерійських³⁴.

Розуміючи, що процес українізації багато в чому буде залежати від наявності командних кадрів українців С. В. Петлюра домігся від Верховного головнокомандуючого Л. Г. Корнілова згоди на переведення офіцерів-українців в частини, які визначались для українізації і заміни офіцерів-неукраїнців³⁵. А у вересні Український Генеральний військовий комітет взяв дозвіл на відкриття в Києві двох українських піших шкіл підпрапорщиків і українських відділів при інженерній та артилерійській військових школах³⁶. До першої української школи підпрапорщиків було зараховано біля 250 учнів, а урочисте відкриття відбулося під час роботи III Українського військового з'їзду—22 жовтня 1917 р.³⁷

Очевидно, з чисто військових критеріїв українізація армії не завдала б тієї шкоди боездатності армії, якою постійно залякували обивателів урядовці, військове начальство*. Можливо, боездатність у певних частинах навіть зросла б. Українізовані частини проявляли себе на фронті з хорошого боку, в усякому разі, були не гірші за інших. Та на перший план висувалися політичні міркування. Виходячи

³² Дорощенко Д. Назв. праця.— С. 358—359.

³³ Науменко Ю. На переломі / Причинки до історії українізації частин в російській армії. Луцьк—Рівне в 1917 р. // За державність. Зб. 5.— С. 188.

³⁴ Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 18.

³⁵ Дорощенко Д. Назв. праця.— С. 370.

³⁶ Там же.

³⁷ Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 19—20.

* Діячам Центральної Ради, передусім С. В. Петлюрі, не раз доводилося спростовувати публічно докори військових властей, що українізація армії шкодить боездатності фронту, а українські частини є «явним узаконенням скоплення дезертирів і самовольно отлучившихся солдат». Немало інсинуацій плодилося і навколо діяльності Генерального військового комітету (Нова Рада.— 1917.— 2 верес.— № 128). Всеукраїнської Ради військових депутатів, обраної ще II Всеукраїнським військовим з'їздом і затвердженої лише в вересні 1917 р. (Нова Рада.— 1917.— 2, 7 верес., 11 жовт.— № 128, 132, 159 та ін.).

саме з них, робилося все, щоб внести дезорганізацію у процес українізації армії: по кілька разів перевизначались частини, в які повинно було надійти українське поповнення і кінець кінцем воно потрапляло зовсім не в ті частини, які планувалось українізувати, командування в українських частинах залишалось в більшості неукраїнським, повсюдно діяли виборні комітети з представників загальноросійських партій, що з різних причин неприхильно, нерідко вороже ставились до українізації тощо. У вересні Ставка Верховного головнокомандуючого прийняла рішення вислати за солдатами-українцями, які перейшли до 20 серпня 1917 р. в українізовані частини, їх документи. Якщо ж вони зробили це після означеного терміну, «вважати їх дезертирами і віддавати їх під військовий суд»³⁸.

Заступник Голови Українського Генерального військового комітету В. Кедровський відзначав: «Український генеральний комітет намагався якнайбільше стягнути на Україну, в запасні полки українців, щоб таким чином українізувати місцеві залоги, але російське командування цьому перешкоджало, і в більшості залогами на Україні були російські запасні частини, з тим розрахунком, що в кожному більшому скупченні запасних частин українські мали бути в меншості. Разом з тим українізовані частини лишалися поза межами України, де вони були оточені переважаючою більшістю московських військ, «верных Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові.

Не зважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів»³⁹.

Звичайно, впливали й інші фактори. Серед них: столітні традиції існування єдиної імперської армії, нездатність оперативно скористатись з вигідної ситуації, що склалась, відсутність навичок жити і творити в демократичному суспільстві, певна інерція в мисленні і діях провідників українського руху в армії. Впливали і такі обставини, як посилення репресій командування на фронті після липневих подій, коли відновили смертну кару. Спроба ж формувати національні частини нерідко свавільно кваліфікувалась як зрада, дезертирство тощо з усіма наслідками, що звідси витікали. Так що, думається, не варто перебільшувати розмах процесів українізації війська. Від платонічного виразу прихильних почуттів Центральної Раді, Українському Генеральному військовому комітетові до здатності бути надійною опорою у боротьбі за українську державність, як свідчать факти, дистанція виявилась досить значною. І далеко не всім військовим частинам, які рахувались як українські в 1917—1918 роках, вдалося її подолати.

Резонним з цього погляду виявляється зауваження В. Проходи: «Україна в першому періоді визвольної боротьби своєї свідомої національної сили ще не мала, а тогочасні провідники й не хотіли її мати. Ті ж українізовані й з українськими назвами військові частини були українськими лиш в національно-культурному відношенні, в обсязі ж своєї чинності вони були по інерції в колі інтересів російської державності»⁴⁰. Д. Дорошенко також змушений був визнати, що «реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігались, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем

³⁸ Нова Рада.— 1917.— 20 верес.— № 141.

³⁹ Кедровський В. Назв. праця.— С. 74; В. Винниченко додає до цієї картини: «Зформовані українські частини без пуття ганялись з місця на місце, ніде їм не було притулку. Часто вони не мали ні зброї, ні муніції, домагались цього, «хлопотали» по всіх штабах, канцеляріях, але нічого не діставали. Генеральний комітет не мав ніякої фактичної сили й не міг розпорядитись ні одним патроном, ні одною парою чобіт. Його взагалі не визнавало російське командування, вважаючи цілком приватною, самочинною організацією... (Винниченко В. Назв. праця.— С. 198).

⁴⁰ Прохода В. Назв. праця.— С. 12.

поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки «українізації» війська робили вражіння й підіймали авторитет українського руху»⁴¹.

Не випадково, очевидно, деякі активні учасники процесу українського військового будівництва, як, наприклад, В. Кедровський, критично оцінюючи його здобутки, вважають, що вже на осінь 1917 р. «українізовані частини, бачачи ворогів з усіх сторін й не маючи надії на свою перемогу, почали деморалізуватися й нарешті розкладатися»⁴². Тому при підході до питання про українізовані частини, їх кількість, склад, бойові якості треба бути більш обережними, зваженими, застерігатися від спокуси видати бажане за дійсне. Так І. Мазепа, а за ним і інші автори без будь-яких застережень наводять уривок із спогадів одного з членів Українського Генерального військового комітету В. Кедровського, надрукованих в американському щоденнику «Свобода» за 1928 рік: «До кінця серпня 1917 року організоване українське воєцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміливо могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українізованих дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів»⁴³.

Як відомо, в 1917 р. на фронті загалом було 4 млн. українців. Вони, звичайно, охоче голосували за представників українських партій в ході різних кампаній, надсилали своїх представників на різні зібрання українців, залюбки читали українські газети і запроваджували національну атрибутику, обирали різні комітети, Ради, виявляли щирі наміри до гуртування на національному ґрунті. Проте всі вони не могли бути політично активними елементами, зорганізованими в боездатні самостійні частини, на які можна було б розраховувати як на надійний український фактор у ході не лише безпосередньо військових дій, але й тоді, коли від озброєної маси чекали вияву політичної волі, демонстрації її сили. Мабуть, у плані викладених міркувань дещо реалістичнішим виглядає твердження О. Шульгина, що з 4 млн. солдат-українців українізацією було охоплено ледве 1,5 мл.⁴⁴ Ще критичніше підходить до цього питання О. Субтельний, вважаючи, що «улітку 1917 року близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, запрягнувши на вірність Центральній Раді»⁴⁵. Тому доводиться констатувати, що на осінь 1917 року українізація війська не набрала серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. І Центральна Рада, чимало говорячи про необхідність проведення цієї роботи, насправді надавала їй надзвичайно мало уваги. Натомість вона захоплювалась показовими акціями (військові паради, присяги, демонстрації, молебні, все те з українською символікою, в традиційно українському вбранні, тощо).

Не змогла Рада належним чином оцінити і можливу роль «Вільного козацтва», що стихійно зароджувалося і зміцнювалось в той час. Перше формування вільних козаків відноситься ще до березня 1917 р. На Звенигородщині з метою «охорони порядку і здобутої волі» із селян старшого віку (молодь переважно була в армії) організувався перший загін добровольців. Почин підтримали на всій Київщині, він

⁴¹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 62.

⁴² Кедровський В. Назв. праця.— С. 76.

⁴³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.— Т. I.— С. 29; Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. II.— С. 465; В Енциклопедії українознавства за В. Петровим наводяться дещо інші дані: 16 українізованих дивізій або 64 піхотних полки з артилерією й кінними та спеціальними частинами (Т. I. Париж—Нью-Йорк.— 1949.— С. 59), але й ці відомості одержано, думається, більше за формальними ознаками, ніж за сутнісними.

⁴⁴ Енциклопедія Українознавства.— Т. I.— С. 507.

⁴⁵ Субтельний О. Назв. праця.— С. 303.

швидко поширився на Чернігівщину та Катеринославщину⁴⁶. У квітні відбувся з'їзд «Вільного козацтва», який обрав кошового отамана, селянина С. Гризла. Влітку 1917 р. «Вільне козацтво» нараховувало вже кілька тисяч членів і заложило коші: імені Семена Палія, гетьмана Сагайдачного та ін. У своїх ухвалах «Вільне козацтво» визнавало владу лише Центральної Ради та Генерального секретаріату⁴⁷.

2 вересня 1917 р. «Нова Рада» вмістила повідомлення про те, що для завідування процесом організації «Вільного козацтва» був призначений член Генерального військового комітету Певний. Він звернувся до всіх селянських спілок, «Просвіт», кооперативів, губерніяльних та повітових Рад і до волосних управ з відозвою, в якій повідомляв, що «Генеральний комітет постановив в найближчому часі приступити до організації товариств, які б поставили собі за мету: «удержати непорушно порядок та спокій населення, зберегти хазяйство і все добро народне від нищення і грабування та взагалі стояти на сторожі спокою і порядку на Україні». У відозві зазначалося, що самодіяльні організації на зразок вільних козаків під назвами «Січ», «Народне ополчення» та ін. виникають і в інших місцях. У зв'язку з цим висловлювалось прохання надіслати відомості про стан справ у цій галузі. Проте у тому ж номері була вміщена і стаття «Козача романтика», в якій звучали скептичні нотки з приводу організації загонів вільних козаків, містилась критика на адресу «романтичних» публікацій, зокрема в «Робітничій газеті».

3—7 жовтня в Чигирині відбувся з'їзд «Вільного козацтва» за участю 2 тис. делегатів, що представляли 60 тис. організованих озброєних добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. Своїми постановами з'їзд зробив спробу надати «Вільному козацтву» специфічної організаційної форми в загальнонаціональному масштабі: «1. Закладаючи по стародавньому звичаю предків-запорожців перші підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі найпершим завданням, щоб вільне козацтво стало військом народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали».

2. Утворити Генеральну козацьку Раду з Наказним отаманом на чолі. Генеральна Рада має в найближчій часі скликати губерніяльні з'їзди, щоб обрати кошових отаманів з старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові.

3. З огляду на те, що Генеральна Рада робитиме велике діло по охороні здобутків революції та прав народу, а також бере на себе захист краю від руїни в час демобілізації, з'їзд домагається, щоб на утримання Генеральної Ради та всієї старшини було призначено державні кошти. Генеральна Рада «Вільного козацтва» має перебувати стало в м. Білій Церкві на Київщині»⁴⁸.

До Генеральної Ради «Вільного козацтва» було обрано 12 осіб, а почесним отаманом «дав згоду бути» командир 1-го Українського корпусу П. П. Скоропадський⁴⁹.

«Вільне козацтво» могло стати серйозною військово-політичною силою. Лідерам Центральної Ради, що орієнтувались на зразки західноєвропейської демократії, засвоїли парламентські манери і смаки і тому не наважувались на рішучі кроки в українізації армії, ніщо не заважало виявити належну турботу про вільних козаків, залучити їх на свій бік, в разі потреби спертися на їх силу. Проте керівники українського національно-визвольного руху, з упередженням ставлячись до П. П. Скоропадського, не зразу подолали стриманість і щодо явища, яке вони, за елементарною логікою, могли лише вітати і всіляко під-

⁴⁶ Мазепа І. Назв. праця.— С. 29.

⁴⁷ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 77—78.

⁴⁸ Нова Рада.— 1917.— 15 жовт.— № 163.

⁴⁹ Там же.— 14 жовт.— № 162.

тримувати. Є в історіографії й оцінки, які натомість особистнісного моменту намагаються підкреслити негативний вплив П. П. Скоропадського на вільних козаків. Так, П. Христюк пише: «Одначе здорове зерно вільного козацтва не дало тих наслідків, які могло дати. Особливо це треба сказати про сільське вільне козацтво, яке «добрі людці» постарались задурити козацькими жупанами, старими пістолями, чубами та гайдамацькими шликами. Генеральна Рада, обрана на I з'їзді, попала під великий вплив різних «самостійницьких» елементів і авантюристів — генерала Скоропадського та його поприхача — молодого старшини Полтавця — Остряниці. Користуючися національно-романтичними козацькими традиціями, що ще жили в селянстві, Скоропадський почав вживати, через своїх агентів, заходів до того, щоб використати національний романтизм в реакційних цілях — а саме, щоб зробити вільне козацтво організацією заможнішого селянства, спосібного стати підпорою гетьманщини. Це й загубило козацтво. Після цього воно спинилось в своїм буйнім розвитку»⁵⁰.

Звичайно, подібні міркування несуть на собі відбиток колишнього політичного суперництва. Та лише на цій основі відкидати їх в цілому не варто. Вони відбили і реальні речі. За іронією долі в день відкриття з'їзду «Вільного козацтва» в Чигирині В. К. Винниченко скликав у Києві з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля: прибуло 80 губернських та повітових комісарів. В умовах анархії, що дедалі більше захоплювала край, великі дебати викликало саме питання про «Вільне козацтво». Частина комісарів вбачала в ньому оборонця ладу й спокою, тоді як більшість боялись давати зброю населенню, передрікаючи в результаті криваві сутички на ґрунті класових і економічних суперечностей*. З'їзд більшістю 25 голосів проти 20 при 5, що утримались, висловився проти «Вільного козацтва», оскільки «завдяки некультуристості, неорганізованості і нахилу широких мас іти за різними демагогічними гаслами, озброєння широких верств людності може знизити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях»⁵¹.

З одного боку поважно ставлячись до думки виборної адміністрації краю, Українська Рада водночас не могла ігнорувати і військової сили 60 тис. вільних козаків. Визрівало і розуміння можливості їх використання в державних справах. Рада затвердила Статут «Вільного козацтва», вітала заклики з'їзду в Чигирині до повсюдного утворення добровольчих загонів. Однак тут же виявлялася і непослідовність Центральної Ради. Вона вважала «Вільне козацтво» не стільки військовим формуванням, скільки міліційним і аж до січня 1918 р. підпорядковувала його секретарству внутрішніх справ, а не секретарству військових справ»⁵².

Одержано 12.02.92.

Раскрывается противоречивость процесса украинизации армии летом — осенью 1917 г., выясняются причины недостаточной поддержки со стороны руководителей украинского национально-освободительного движения добровольных формирований «Вільного козацтва», высказываются соображения по поводу масштабов украинских вооруженных сил, их морально-боевых качеств.

⁵⁰ Христюк П. Назв. праця.— С. 188.

* Що такі побоювання були не безпідставні, свідчать численні факти. Так, вже через 10 днів після завершення з'їзду міська дума того ж таки Чигирини змушена була ухвалити постанову про заснування «комітету громадської безпеки» для боротьби з самовільними арештами і конфіскацією майна, що здійснювались вільними козаками (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 299).

⁵¹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 150—151.

⁵² Енциклопедія Українознавства.— Т. 1.— С. 1177.